УДК 17 (075.8)
Е 88

Рекомендовано до видання рішенням Вченої ради
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(протокол № 8 від27 червня 2023 року)

Рецензенти: *Т. В. Розова*, доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри культурології та філософії культури
Національного університету “Одеська політехніка”;

Г. Г. Цвєткова, доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри дошкільної освіти педагогічного факультету
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова;

Л. М. Панченко, кандидат філософських наук, професор,
вчений секретар Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова, професор кафедри соціальної філософії,
філософії освіти та освітньої політики Навчально-наукового інституту
філософії та освітньої політики Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова.

Е 88 **ЕТИКА** : навчальний посібник для педагогів / С. В. Скрипнікова, О. Ф. Коннов, Н. О. Савранська, О. П. Магеря, К. М. Покотило, Т. Ю. Шульга, Ю. Ю. Корнійчук, А. Е. Дробович, І. В. Овчаренко ; за заг. ред. проф. Т. І. Андрущенко. – Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2023. – 510 с. іл.

ISBN 978-966-931-291-4

Навчальний посібник орієнтований на формування моральної культури студентів педагогічних вишів. Видання всебічно знайомить студентів з історією світової та української етичної думки, розкриває зміст основних категорій етики та моральних цінностей, що особливо важливо для підготовки майбутніх педагогів, а також висвітлює основну морально етичну проблематику глобалізаційних процесів сучасності. В посібнику знайшли своє відображення теоретичні засади сучасної етики, а також практичні, прикладні її аспекти, що допоможе студентам зрозуміти особливості побудови подальшого професійного життя на моральних засадах. До кожної теми запропоновані

завдання та запитання, тести та хрестоматійні матеріали.Для здобувачів всіх рівнів вищої освіти, педагогів та всіх тих, хто бажає глибше зануритись в морально-етичну проблематику.

УДК 17 (075.8)

ISBN 978-966-931-291-4

© Колектив авторів, 2023
© Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2023

ЗМІСТ

Вступ *(Андрущенко Т. І.)* 6

Предмет та завдання етики *(Магеря О. П.)* 8

Розділ 1
ІСТОРІЯ ЕТИЧНОЇ ДУМКИ

1.1. Етична думка стародавнього світу *(Овчаренко І. В.)* 31

1.2. Етика Середньовіччя *(Коннов О. Ф.)* 52

1.3. Етична думка епохи Відродження та Нового часу *(Коннов О. Ф.)* .. 91

1.4. Етика німецького ідеалізму *(Савранська Н. О.)* 127

1.5. Етичні концепції XIX століття *(Савранська Н. О.)* 143

1.6. Етика XX-XXI століття *(Покотило К. М.)* 166

1.7. Українська етична думка *(Магеря О. П.)* 196

Розділ 2
ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ МОРАЛІ

2.1. Мораль як форма суспільної свідомості
(Магеря О. П., Дробович А. Е.) 233

2.2. Основні категорії етики *(Скрипнікова С. В.)* 258

2.3. Моральна свобода та відповідальність *(Савранська Н. О.)* 298

2.4. Моральні цінності *(Коннов О. Ф.)* 319

2.5. Моральні цінності спілкування *(Шульга Т. Ю.)* 334

Розділ 3
ПРИКЛАДНА (ПРАКТИЧНА) ЕТИКА

3.1. Моральні засади діяльності педагога *(Коннов О. Ф.)* 375

3.2. Академічна культура і доброчесність
(Покотило К. М., Дробович А. Е.) 403

3.3. Релігійна етика *(Скрипнікова С. В.)* 430

3.4. Глобальна етика *(Корнійчук Ю. Ю.)* 486

ХРЕСТОМАТІЙНІ МАТЕРІАЛИ ДО РОЗДІЛІВ

Предмет і завдання етики
Арістотель. Нікомахова Етика 25

Розділ 1. ІСТОРІЯ ЕТИЧНОЇ ДУМКИ

1.1. Етична думка стародавнього світу
Сенека. Моральні листи до Луцілія 48

1.2. Етика Середньовіччя
Йоан Касіян. Огляд духовної боротьби 74

Авва Доротей. Поучення і послання 81

Добротолюбіє.
Вибрані фрагменти з писань святих Отців та Учителів Церкви 87

1.3. Етична думка епохи Відродження та Нового часу
Мішель Монтень. Проби 119

Томас Гоббс. Левіафан 123

1.4. Етика німецького ідеалізму
Іммануїл Кант. Про гадане право брехати з людинолюбства 141

1.5. Етика 19 століття
Фрідріх Ніцше. Так казав Заратустра 161

Джеремі Бентам. Вступ до основ моральності й законодавства 164

1.6. Етика 20 століття
Клаус Міхаель Маєр Абіх. Повстання на захист природи.
Від довкілля до спільносвіту 184

1.7. Українська етична думка
Володимир Мономах. Повчання дітям 218

Михайло Драгоманов. Два учителі 222

Розділ 2. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ МОРАЛІ

2.1. Мораль як форма суспільної свідомості
Зігмунд Фройд. Тотем і табу 253

2.2. Основні етичні категорії
Ален Бадью. Етика. Нарис про розуміння зла 295

2.3. Моральна свобода та відповідальність
Еріх Фромм. Втеча від свободи 316

2.4. Моральні цінності
Карл Роджерс. Свобода вчитися 329

2.5. Моральні цінності спілкування
Еріх Фромм. Мистецтво любові 364

Розділ 3. ПРИКЛАДНА (ПРАКТИЧНА) ЕТИКА

3.1. Моральні засади діяльності педагога
Августин Блаженний. Сповідь 390

Василь Сухомлинський. Серце віддаю дітям.....396

3.2. Академічна культура і доброчесність
Етичний кодекс ученого України 427

3.3. Релігійна етика
Декалог (ХХ Заповідей) 446

Нагірна проповідь І. Христа.....448

Макс Вебер. Протестантська етика та дух капіталізму 454

3.4. Глобальна етика
Тімоті Снайдер. Про тиранію: 20 уроків ХХ століття.....504

МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ СПІЛКУВАННЯ

Запорожці пишуть листа турецькому султанові,
Ілля Ріпин (Рєпін), 1880-1891 роки

Спілкуванням просякнуті усі сфери нашого життя: від особистісного й повсякденного до професійного й громадського. Людина перебуває у спілкуванні від моменту початку свого життя й до його закінчення. Значення цього процесу для людини й суспільства в цілому неможливо переоцінити. Саме в ході спілкування відбувається розвиток та соціалізація особистості, набувають морального значення її дії та вчинки. Спілкування є однією з перших соціально-психологічних потреб від народження людини, яка з дорослішанням стає ще й духовною.

Спілкування – це складний багатокомпонентний процес встановлення та розвитку зв'язків між людьми (міжособистісне

спілкування), зокрема моральних, та різними групами, об'єднаннями (публічне спілкування), який реалізується в спільній діяльності (наприклад, навчальній) та містить у собі комунікацію (обмін інформацією, ідеями, поглядами, емоціями й почуттями, цінностями тощо), інтеракцію (обмін діями, взаємовплив), соціальну перцепцію (сприйняття, взаєморозуміння й оцінка людьми інших соціальних об'єктів – інших людей, спільнот та самих себе).

Глобальні зміни, сучасні технології, соціальна мобільність, утвердження загальнолюдської цінності свободи змінили акценти в спілкуванні: на перший план виступає інтерес та зацікавленість як основа комунікації за принципом рівності та вільний вибір партнерів в спілкуванні, а на задній план відходить вимушене спілкування з іншими людьми під тиском різних обставин. Міжособистісне спілкування є діалогічним за своєю природою, коли позиція іншого є взаємозначущою та ґрунтується на моральних засадах, які існують у суспільстві. *Моральне спілкування перш за все задовольняє потребу у пізнанні духовного світу іншої людини*. Як зазначає сучасна філософиня, фахівчиня з етики та педагогіки Віра Серафимівна Мовчан (1938 р. н.): "Моральна цінність спілкування у його *процессуальності*, що є рухом до усвідомлення людиною *себе через іншу* і завдяки іншій. У морально визначеному спілкуванні його суб'єкти не лише відкривають для себе світ одне одного, а часто і власний світ. Процесуальність спілкування – не що інше, як його діалогічність. Моральна визначеність діалогу – у його спрямованості на спільний пошук істини" [4, с. 432]. З такого погляду особистісний розвиток партнерів по спілкуванню стає взаємозалежним: коли морально-духовний розвиток одного залежить та впливає на морально-духовний розвиток іншого. У цьому випадку моральне спілкування стає невід'ємною умовою подолання моральних пороків та вад, наближаючи нас до моральних ідеалів. Саме цей аспект спілкування найбільш повно реалізується у педагогічній взаємодії, коли педагог є не просто носієм знання, а й виразником морально-духовних цінностей.

У контексті моральних вимірів спілкування слід згадати про *етику ненасилля*, ідеологом і практиком якої став індійський державний і політичний діяч Махатма Ганді (1869–1948). Її суть полягає в активному протистоянні злу та агресії ненасильницькими методами, які ґрунтуються на правді, справедливості, сміливості, згуртованості та любові. Деякі аспекти філософії етики ненасилля знайшли свій

розвиток у психологічній концепції *ненасильницького спілкування*, автором якої є американський психолог Маршалл Розенберг (1934–2015). Ця практика широко використовується не тільки в міжособистісному спілкуванні в колі сім'ї та друзів, а й у педагогічній діяльності. В основі цієї концепції лежать *самоусвідомлення*, зокрема *самоповага*, та *емпатія*, а основою такого спілкування виступають розуміння всіма сторонами своїх справжніх потреб по відношенню до іншої людини та вміння їх висловити у безпечній, екологічній формі, без критики та звинувачень, в результаті чого спільні інтереси задоволені. Одним із завдань педагога навчитися самому та навчити дітей навичкам ненасильницького спілкування. Розуміння та сповідування такої філософії спілкування усіма її учасниками забезпечує не тільки наближення людства до гуманістичних моральних ідеалів, але й безпечне його існування, розвиток, примноження матеріальних та духовних цінностей. Порушення таких принципів веде до негативних процесів і наслідків, де протистояння злу та відстоювання базових принципів цивілізованого суспільства, таких як свобода, справедливість, право на існування та самореалізацію є моральним обов'язком кожного члена спільноти. Такі принципи та їх відстоювання й дотримання є фундаментом для культури спілкування.

Моральна культура спілкування починається з *взаємовизнання гідності*, якою наділена кожна людина незалежно від віку, статі, раси, національності, соціального статусу тощо та базується на принципах гуманізму та соціальної справедливості з одного боку, і моральній свідомості та моральних якостях, таких як толерантність, тактовність, чемність учасників процесу спілкування – з іншого. Саме у міжособистісному спілкуванні розкривається моральний світ людини, проявляється її моральні якості та почуття, формуються ціннісні орієнтації. Моральна культура спілкування гармонізує стосунки між людьми.

Культура спілкування як частина культури поведінки людини обумовлює вибір форми спілкування, якість міжособистісного спілкування, від чого залежить ступінь порозуміння між партнерами. Позитивний або негативний тон спілкування, зокрема залежить від моральних якостей учасників спілкування, їхнього духовного досвіду та системи цінностей, які склалися у соціальній спільноті під впливом культурно-історичного розвитку та системи освіти, зокрема виховній традиції та освітній політиці.

Діти на леваді, Олена Кульчицька, 1908 р.

Основними засадами моральної культури спілкування постають *золоте правило моральності і категоричний імператив*. Одне з формулювань золотого правила, перші згадки про яке зустрічаються ще у середині першого тисячоліття до нашої ери, – “чинить стосовно людей так, як хотіли би, щоб вони чинили стосовно вас” – зосереджує у собі настанову взаєморозуміння та заклик чинити добро. Категоричний імператив, тобто безумовний наказ – фундаментальний моральний принцип І. Канта, проголошений вже у XVIII столітті, зосереджує увагу на внутрішньому моральному єстві людини та зобов’язує її чинити так, щоб завжди ставитися до інших людей як до мети, але ніколи як до засобу. Поєднуючи ці дві настанови, людина постає водночас джерелом та виконавцем добра, спрямованого на іншу живу істоту. Під кінець XX – на початку XXI століття набуває важливого значення діалогічність спілкування, яка покликана з’ясувати особливості уявлень про потреби партнера з комунікації, оскільки базові уявлення про цінності, їх пріоритети можуть не співпадати у різних людей в силу їх виховання, умов життя та культурної приналежності. Просто кажучи, перед тим як приймати рішення про свою дію по відношенню до іншої людини, з’являється обов’язок запитати в цієї людини дозвіл на таку дію, тим самим поважаючи її особисті кордони.

У цьому розділі ми розглянемо такі моральні цінності спілкування, як толерантність, співчуття, турбота, довіра, повага, дружба і любов.

Толерантність

Кожна людська істота є унікальною особистістю з власними неповторними рисами і характерними особливостями, які генетично зумовлені та сформувалися під впливом певних факторів конкретного соціокультурного середовища. Не дивно, що навіть всередині малих

суспільних груп, наприклад в шкільному класі, можна побачити людей з відчутно різними поглядами на життя. Ці погляди можуть співпадати з поглядами інших людей, відрізнятися у тій чи іншій мірі або ж бути діаметрально протилежними. У випадку розбіжності поглядів на перший план виступає здатність людини бути терплячою або проявляти толерантність. **Толерантність** (від лат. tolerantia – "терпимість") – термін, яким позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних) [14, с. 642].

У сучасному глобалізованому світі питання толерантності набуває особливого звучання. Наприклад, маючи доступ до сучасних технологій, люди отримали можливість спілкуватися практично без жодних обмежень та бар'єрів: не виходячи з дому, ми можемо спілкуватися з іншою людиною з будь-якого куточку світу, з людиною іншого віросповідання, культурного походження, соціальної групи. Або ж академічна мобільність, шкільні, студентські програми обміну не можуть бути успішно реалізованими без розуміння цінностей інклюзії та демократії, наявності міжкультурних навичок спілкування. У процесі такого спілкування так чи інакше виникатимуть гострі моменти, вирішення яких залежатиме від практики толерантності.

Зміст самого поняття толерантності у сучасних динамічних умовах теж змінюється: від терплячого ставлення до шанування та прийняття інакшості. Тому питання про межі толерантності постає достатньо суперечливим, як у філософсько-соціальних науках, так і в практиці комунікації. Певні суспільні групи чи об'єднання людей можуть бути більш або менш толерантними у ставленні до різного роду питань. Коли ми говоримо про межі толерантності, виникають суперечності на кшталт: що робити, коли інша людина проявляє нетерпимість або навіть агресію, коли під толерантністю ховається байдужість, пристосуванство, лукавство, боягузництво або навіть пропаганда та потурання злу. Ці питання є відкритими, відповідь на них, а отже й чіткі межі толерантності можуть бути встановлені у суспільстві, в якому панує повага до людини, визнання її гідності, прав і свобод. Толерантність не може слугувати прикриттям антигуманних сенсів, тоді вона втрачає свою сутність.

На Генеральній конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року проголошено Декларацію принципів толерантності[1]. У статті 1.1. Декларації дається визначення поняттю толерантність – це "поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. Толерантність – це єдність у різноманітті. Це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Толерантність – це те, що уможливлює досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру". Як бачимо, у документі підкреслено значущість толерантності для збереження миру. Йдеться не тільки про міжнародний рівень, а й про гармонійні міжлюдські стосунки, у яких цінністю виступають права та свободи кожної людини. Останній пункт статті 1.4. окреслює межі толерантності, які є взаємообумовленими правом кожної зі сторін бути і залишатися інакшою, але без потурання порушенню норм, затверджених загальнолюдськими цінностями: "Стосовно поважання прав людини виявлення толерантності не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або прийняття чужих переконань. Це означає, що кожен може дотримуватись своїх переконань і визнає таке саме право за іншими. Це означає визнання того, що люди з природи своєї відрізняються зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою і мають право жити в мирі та зберігати свою індивідуальність. Це також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим". Педагогу важливо розуміти, вміти розгледіти, прийняти і створити умови для збереження й розвитку індивідуальності, несхожості, інакшості в кожній дитині – є непростою задачею, розв'язання якої є запорукою професійного успіху як вчителя так й його вихованців.

Толерантність є одним з ключових та актуальних принципів взаємодії в сучасному українському суспільстві з його культурним вектором на європейські цінності. У 2017 році в Києві пройшов пісенний конкурс "Євробачення", гаслом якого стало: "Celebrate Diversity" – "Святкуймо (часто – шануймо) різноманіття". За словами виконавчого директора Євробачення Йона Ола Санда, таке гасло мало уособити "об'єднання Європи та країн за її межами, громадяни яких

[1] Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО. URL : https://don.kyivcity.gov.ua/files/2014/2/10/Deklaracija-tolerantnosti.pdf (дата звернення: 07.03.2023).

зберуться разом, щоб вшанувати те, що нас об'єднує, і те, що відрізняє один від одного, робить нас унікальними"[1].

Поняття толерантності може набувати різних смислів у сучасному полікультурному світі. Майкл Вальцер (1935 р. н.) – американський філософ, політолог, соціолог та письменник розрізняє такі смисли цього поняття: покірність, байдужість, стоїцизм, зацікавленість, ентузіазм. Так, покірність є важливим сенсом задля дотримання миру, коли відмінності сприймаються з покірністю – це є мінімальний рівень толерантності для співіснування людей. Пасивна ("м'яка", "розслаблена") байдужість до несхожості означає, "що у цьому світі все буває" й нічому дивуватись, осмислювати, а тим паче вживати якихось заходів. Моральний стоїцизм надає усвідомлення факту, що "інші" теж мають права. Зацікавленість "виражає відкритість щодо інших: можливо, навіть повагу, прагнення слухати і навчатися нового". Ентузіазм передбачає повне сприйняття несхожості, її схвалення як умови людського процвітання [12].

Питання толерантності в українському суспільстві, зокрема такі його аспекти як формування та виховання, знаходять своє актуальне звучання також і в освітньому просторі: відбуваються зміни в розрізі нової української школи та **інклюзії** – процесі включення осіб з інвалідністю в загальноосвітній простір та активне соціальне життя. Питання інакшості[2], як ніколи гостро постають серед вчителів та батьків у взаємодії із дитячим колективом. Вищезгадана Декларація принципів толерантності у 4-ій статті "Виховання", наголошує, що "політика і програми в галузі освіти повинні сприяти покращенню взаєморозуміння, зміцненню солідарності і толерантності у спілкуванні як між окремими особами, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними і мовними групами та націями". Це також "означає, що слід приділяти особливу увагу питанням підвищення рівня педагогічної підготовки, навчальних планів, змісту підручників і занять, удосконалення інших навчальних матеріалів, застосовуючи нові освітні технології з метою виховання чуйних і відповідальних громадян, відкритих до сприйняття інших культур, здатних цінувати свободу, поважати людську гідність та індивідуальність, запобігати

[1] Кузьменко Є. 10 можливих способів "Шанувати різноманіття" в очікуванні Євробачення у Києві [Електронний ресурс]. *Українська правда*. 2017. URL : https://life.pravda.com.ua/columns /2017/01/31/222357/

[2] У сучасному педагогічному процесі надають перевагу словам "різність", "різноманітність", бо слово "інакшість" несе в собі певне протиставлення: "я нормальний, а він – інший".

конфліктам або розв'язувати їх ненасильницькими засобами". По суті реалізація інклюзії не тільки в освіті, а й в житті соціуму є ознакою гуманного суспільства та практичним втіленням принципу толерантності.

Як бачимо, толерантність є однією з важливих цінностей моральної культури спілкування, проте остання не обмежується тільки її наявністю, адже будь-якій людині хочеться не тільки, щоб її терпіли та дозволяли бути самою собою, але також, щоб її приймали такою, якою вона є, цінували її неповторність, поважали, любили та співчували їй.

Співчуття

Дівчина з мертвою канаркою,
Жан-Батіст Грез, 1765

У моральному спілкуванні актуального значення набуває така цінність як співчуття. Співчуття, співпереживання та турбота є проявами емпатії. Частка "спів" вказує нам на факт найбільшого зближення, в певному сенсі на момент злиття з іншою людиною, переживання одних й тих же емоційних станів. Співчуття в певному сенсі виявляє соціальний аспект емпатії та передбачає певні її прояви. Співчуття характеризується відсутністю оціночного ставлення, осуду та упередженості. У словнику української мови **співчуття** визначається як: 1. Чуйне ставлення до чийого-небудь горя, до чиїхось переживань. // Почуття жалю, викликане чиїм-небудь нещастям, горем. // Жаль, висловлений усно або письмово з приводу нещастя, горя, що спіткали кого-небудь. 2. Доброзичливе, прихильне ставлення до кого-небудь; підтримка, схвалення [8, с. 522]. У філософському значенні **співчуття** виступає як переживання безпосередньої причетності до внутрішнього світу, сутності іншого та "потребує вміння ставити себе на місце людини, яка потребує співчуття, надання їй моральної підтримки, а при потребі – і практичної чи матеріальної допомоги" [11, с. 347]. Вміння співчувати є

базовим для виживання як окремої живої істоти, так й цілої людської спільноти.

Дівчина з мертвою пташкою,
Фракассіні Чезаре, XIX ст.

Здатність до співчуття глибоко вкорінена у нашій біологічній природі, та ріднить нас з іншими живими істотами, що підтверджується низкою досліджень. Так, український кардіохірург, біокібернетик, письменник Микола Михайлович Амосов (1913–2002) у своїй "Книзі про щастя та нещастя" (1990 р.) наводить свідчення про досліди студента-медика з двома жабами, одній з яких експериментатор припікав лапку вогнем; у цей самий час інша тварина, яка була ізольована від першої у металевій камері, відчувала біль страждаючої жаби та відповідала специфічними нервовими імпульсами, які реєструвалися осцилографом. Людина є унікальною тим, що може співчувати іншим живим істотам не зі свого виду. Вміння співчувати та усвідомлене ставлення до природи разом із відповідальністю лежать в основі екологічної етики.

Проте, найцікавіше, що біологічна природа людини (мова йде про дзеркальні нейрони), все ж таки, не є вирішальною для формування у неї здатності до співчуття іншим: вона передбачає можливість для формування емпатії в процесі соціалізації, проте не гарантує остаточну сформованість у конкретній людині здатності до співчуття та співпереживання. На практиці ж є особи, які на це геть нездатні. При чому, окрім суто фізіологічних причин цього явища (так, антисоціальний або психопатичний розлад, який передбачає наявність нейробіологічної дисфункції, яка спричиняє нездатність людини до емпатії та глибокого переживання складних емоцій, і є досить рідкісною патологію), вагоме місце належить саме впливу соціального оточення дитини в процесі її виховання. Так, сама по собі наявність спеціальних дзеркальних нейронів, які відповідають за зчитування та наслідування емоцій, ще не гарантує наявність емпатії. Але вже у

процесі виховання, навчання, соціальної взаємодії формуються нові нейронні зв'язки, підключається гормональна система, що й забезпечує розвиток емпатії. У віці 2-3 років в дитини вже активно формується емпатія та співпереживання, вона вже краще розуміє емоційний стан інших, здатна дієво проявляти співчуття: може підійти й обійняти та почати втішати іншу дитину, яка плаче. Тож важливу роль відіграють вихователі, вчителя, батьки – значущі для дитини дорослі, щочастіше оточення дитини проявлятиме емпатію та співчуття, тим краще дитина навчається співпереживати.

Здатність до співчуття та співпереживання виникає в умовах морального спілкування: толерантності, поваги, прийняття іншого та визнання безумовної цінності його особистості, що передбачає щиру альтруїстичну зацікавленість у благополуччі іншого, визнання його права на щастя, яке є рівноцінним своєму власному. Як бачимо, такі якості як співчуття, співпереживання, здатність до емпатії вимагають роботи над собою, піднесення над рівнем власного егоїзму та особистих інтересів до втілення настанов золотого правила моральності.

Турбота

Поруч із такими рисами особистості та важливими морально-етичними поняттями, як здатність до співчуття і співпереживання, емпатії, важливе місце в системі моральної культури спілкування посідає турбота, яка має схоже морально-етичне забарвлення, зі співчуттям, але передбачає вихід у діяльнісну площину.

Словник української мови наводить декілька значень терміну **"турбота",** серед них: 1. Неспокійні думки, міркування про забезпечення, здійснення чого-небудь, про задоволення якихось потреб і т. ін. // Активні дії, справа, завдання, робота і т. ін., пов'язані з неспокоєм, клопотом // Морока, клопіт 2. Увага до чиїхось потреб; піклування про кого-, що-небудь 3. перен. Про того (те), хто (що) завдає кому-небудь хвилювання, є об'єктом чийогось піклування, вболівань [8, с. 324]. Отже, як видно вже із самого визначення, проявляти турботу можна на двох рівнях – серед яких рівень "переживань", "вболівань" та прояву стурбованості може розумітися як певні прояви співпереживання, емпатії. Проте другий рівень, що стосується "піклування" про іншого, передбачає вихід у площину діяльнісну, тобто, турбота тут вживається для позначення активної результативної альтруїстичної допомоги. Сучасний словник з етики це підтверджує: "**Турбота** – комплекс дій по відношенню до якого-небудь об'єкта,

націлений на його благополуччя; піклування про кого-небудь; увага до чиїхось проблем. Турбуватися можна про людей, тварин, рослин, речі. Люди найбільше турбуються (повинні турбуватися) про малих дітей (вони *ще* не в змозі турбуватися самі про себе), людей похилого віку (вони *уже* не в змозі...), хворих, (вони в кращому разі *тимчасово* не можуть турбуватися про себе)" [11, с. 358].

Існує доволі багато професій, в яких турбота є провідною діяльністю: педагог, медичний працівник, психолог, соціальний робітник, адвокат, правоохоронець, еколог, працівник благодійної організації тощо. В основі такої професійної діяльності лежать солідарність, альтруїзм, благодійність. Людині, яка обирає професію, варто розуміти ці поняття, наскільки їх сутність перекликається із власними переконаннями та ієрархією цінностей самої людини.

Солідарність як один із принципів соціальної етики "передбачає узгоджену спільну дію людей задля вирішення соціальних проблем, зростання відносин довіри між людьми, формування і свідоме підтримування партнерства і консенсусу", це необхідна умова існування спільноти, дотримання якої є запорукою її добробуту [14, с. 593]. Солідарність є однією з фундаментальних цінностей, проголошених у Хартії Європейського Союзу про основні права (2000 р.).

Альтруїзм (від лат. alter – другий (інший) людина, ближній) – моральний принцип, керуючись яким людина діє на благо іншій людині, яке визнається морально більш значущим, порівняно з власним "Я" [14, с. 17], "принцип, що полягає у співчутті до інших людей, безкорисливому служінні їм, у готовності жертвувати для їх блага власними інтересами до самозречення" [11, с. 23]. Найбільш досконалим проявом альтруїзму вважається слідування християнській заповіді "Полюби ближнього свого як самого себе".

Благодійність – прихильне, доброзичливе ставлення до людей, готовність жертвувати власними матеріальними (гроші) та нематеріальними (час, енергія) ресурсами, добровільна та безкорислива допомога найбільш нужденним верствам населення. Благодійність направлена "на вирішення суспільних проблем, а також удосконалення умов суспільного життя". Вона носить (на відміну від милостині) організований, переважно безособовий характер і спрямована на суспільно значущі цілі [11, с. 62-63]. У Законі України "Про благодійну

діяльність та благодійні організації"[1] маємо наступне визначення: "Благодійна діяльність – добровільна особиста та/або майнова допомога для досягнення визначених цим Законом цілей, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійнику від імені або за дорученням бенефіціара (набувача допомоги)". Специфічними формами благодійності є меценатство, спонсорство і волонтерська діяльність [11, с. 62-63]. Коли говорять про благодійність, часто виникає думка, що це надання певних матеріальних цінностей нужденним. Такий формат теж важливий і він має своє першочергове місце у найбільш кризових ситуаціях, в яких може опинитися людина. Але в подальшому допомога має бути спрямована на те, щоб людина змогла дати собі раду, повернути контроль над ситуацією, знов зайняти активну життєву позицію. Давня китайська мудрість каже: "Дайте людині рибу, і вона отримає їжу на день, навчіть її ловити рибу, і вона отримає їжу на все життя".

Ось як про це оповідає притча.

Одного разу на риболовлі мудрець упіймав велику рибу.

Це побачив молодий чоловік, що проходив повз із дружиною та дітьми. Він підійшов до мудреця та попросив дати рибу йому, адже його сім'я голодна.

Мудрець із радістю запропонував навчити чоловіка, як зловити свою рибу, але того не цікавило навчання цій майстерності. Він просто хотів отримати трохи їжі.

Поки мудрець роздумував, як вчинити, на гілку дерева сіла пташка і, на подив усіх присутніх, заговорила: "Старий мудрецю, дозволь мені звернутися до тебе? По-перше, витягни зі своєї кишені точило, яке ти завжди носиш із собою. Поки ми говоримо, починай заточувати гачок, який ти прив'язав до своєї вудки. Заточи гачок, як ніхто інший у цьому світі. Потім закинь його в воду". Мудрець у подиві витяг точило, почав довго та старанно гострити гачок. Врешті, закинувши його, він витягнув величезну рибину. Не чекаючи, доки мудрець почне радіти результатам, пташка заговорила знову: "Якщо ти подивишся на берег, то знайдеш довшу гілку для вудилища. Так ти зможеш закидати його в глибші частини річки". Мудрець розпочав роботу над вудилищем, і зусилля знову були винагороджені – він

[1] Закон України "Про благодійну діяльність та благодійні організації" URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text

витягнув із води ще більшу рибину. А потім ще більшу і ще. Подумавши, що вже досяг найкращих можливих результатів, мудрець почув ще одну пораду від пташки – тренувати зап'ясток, адже, вміло згинаючи його під час закидання вудки, він зміг би закинути гачок ще далі. Мудрець важко тренувався до заходу сонця, але коли знову став до риболовлі, купа виловленої риби стала такою великою, що мудрець відклав убік рибу для їжі на цей день, а решту відпустив назад у воду. Потім він згадав про молодого чоловіка, який просив у нього рибу.

Він побачив його неподалік на березі та спершу подумав, що чоловік знову проситиме в нього рибу. Однак, молодому чоловікові було не до прохань: він енергійно заточував свій гачок.[1]

Таким чином, можемо розглядати турботу як певний рівень високої моральної відповідальності перед іншою людиною, що ґрунтуються на співчутті та співпереживанні, але позначається прагненням більш діяльної допомоги та передбачає готовність взяти на себе відповідальність за певні аспекти полегшення існування іншого, піклування чи допомоги.

Довіра[2]

П'ять почуттів,
Генрі Грант Пламб, 1880-ті роки

Довіра є невід'ємною і важливою складовою існування людини та суспільства в цілому. Наявність довіри або недовіри суттєво впливає на якість формування взаємовідносин між різними суб'єктами в багатьох сферах сучасного світу. Питання "довіряти чи не довіряти?" постає у неформальній (особистісні стосунки) та формальній (офіційній відносини) площинах.

[1] Текст притчі наведено за матеріалами сторінки "Шкільний світ": URL : https://www.facebook.com/school.ua

[2] Основний зміст підрозділу вперше опубліковано у збірнику матеріалів конференції: Шульга Т. Ю. Моральні виміри довіри: від особистісного до суспільного *Київські філософські студії-2020* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Київ, 19 травня 2020 р.) : тези доповідей / за заг. ред. проф. Р.О. Додонова. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. С. 350-354.

Довіра в міжособистісному спілкуванні – філософсько-етична категорія, яка характеризує морально-практичні взаємини партнерів по спілкуванню (“довірливе спілкування”), які базуються на допустимості та/або вірі, що поведінка кожного з партнерів ґрунтується на загальнолюдських моральних принципах: надійності, чесності, порядності, щирості. Водночас довіра може виступати принципом, який є надійним фундаментом для побудови особистісних відносин – приятелювання, товаришування, дружби, любові та кохання. З поняттям довіра тісно пов’язане поняття відвертість. Відвертість – готовність та здатність людини повідомити насамперед про приватні, інтимні аспекти свого життя. З одного боку відвертість цінується як прояв чесності, довірливості до співбесідника за умови взаємності, а з іншого боку – може бути недоречною, й розцінюватися як порушення етикету [11, с. 81]. Визначальним фактором, який уможливлює та допускає саму думку про ймовірність стосунків, є настанова самої особи щодо довіри задля соціальної та психологічної безпеки. Так, приятелювання вимагає симпатії та мінімального, комфортного та взаємодопустимого рівня довіри, товаришування та дружба базуються на щирості та повазі, любов передбачає відданість та відвертість. Щодо ступені останньої слушно зазначає український філософ, етик Михайло Григорович Тофтул (1931 р. н.): “Різним співрозмовникам вона [людина] може розкрити лише окремі “відсіки” своєї душі, але ні перед ким (навіть перед собою) вона не розкриває себе повністю. При спілкуванні з рідними вона може розкрити одні аспекти свого духовно-емоційного життя, при спілкуванні з друзями – інші, при спілкуванні з коханою людиною вона може розкрити найпотаємніші думки і почуття, але ніколи не розкривається повністю. І це не моральна вада, а норма” [11, с. 81]. Наявність довіри у стосунках виключає прояви таких людських вад, як брехливість, підозрілість, зрадливість, ненадійність, підлість та підступність, схильність до шахрайства, безпринципність. Довіра убезпечує простір особистісних стосунків, знімає тривожність та напруження, тим самим поглиблюючи та водночас збагачуючи їх. Слід відмітити той факт, що словосполучення “довірливі стосунки” має здебільшого позитивне значення, тоді як “довірлива людина” часто вживається для позначення “наївності”, що має вже негативне забарвлення. Вочевидь, людина розуміє та прагне до безпечної та конструктивної взаємодії, але все ж таки боїться бути ошуканою: “Довіряй, але перевіряй!” – звучить компроміс між довірою та

безпекою. Відмітимо, що факт перевірки в розрізі особистісних стосунків є підставою для прояву підозр та звинувачень у нещирості почуттів.

Розглянемо типи довіри та їх взаємозв'язки. Розрізняють *міжособистісний,* про який йшлося вище, *інституціональний* та *узагальнений* типи довіри. Щоб зрозуміти суть останніх двох типів довіри, можна навести переказ про будівництво Единбурзького моста. Колись в англійському місті Единбург було збудовано міст. Втім, новозведена інженерна конструкція викликала у мешканців цілу низку побоювань, через які ніхто з них не наважився скористатися його перевагами. По-перше, людей відлякували нові на той час технології, по-друге, побудував його іноземець (француз) а чужинцям на той час не довіряли, по-третє, за розумінням тогочасних простих людей, міст міг триматись над водою, не інакше, ніж через те, що був "бісівським винаходом", і насамкінець, единбурці просто боялись випробовувати долю, адже очікували, що міст може просто обвалитися під навантаження. Місцева влада, яка вклала немалі кошти у будівництво нового мосту, переконала одного з найбільш шанованих городян разом з усією своєю родиною першим проїхати по мосту, щоб показати приклад іншим. Втім, трапилося так, що цей городянин, помер від інфаркту просто в ніч перед подією. Мешканці міста остаточно переконалися в тому, що користуватися мостом не можна і, швидше за все, він проклятий. Зрештою, це набридло місцевому священику, який і поклав цьому край, звернувшись до пастви зі словами, що це не міст, а ґанок церкви. Той, хто замість того, щоб прийти на службу за кілька хвилин, вважає за краще витрачати цілий час, щоб піти в обхід, насправді не є ревним християнином. Вибору не залишилося, і люди почали користуватися мостом.

Аналізуючи наведену історію, розглянемо типи довіри: *міжособистісну*, яка існувала поміж городян: ніхто з городян не наважився піти через міст, визначальна роль авторитетів шанованого городянина та священика, яких значна частина населення міста точно знала особисто; *інституціональну* довіру, що виражена у відношенні до інститутів влади та церкви; *узагальнений* тип довіри – у вигляді прояву недовіри до архітектора як представника чужої етнокультурної групи (француз), та довіра до священика, як представника своєї сповідуваної релігії. Зазначимо, що узагальнений тип довіри базується на певних стереотипах, які існують у суспільстві, та не передбачає конкретну

ситуацію взаємодії з об'єктом. Окрім унаочнення різних типів довіри, у цьому прикладі знаходимо хорошу ілюстрацію дії одного з механізмів налагодження довіри між владою та городянами – це спроба міської влади заручитися підтримкою шанованого городянина. Бачимо прояв історично обумовленої недовіри городян-англійців до представника іншої етнічної групи – француза-архітектора. Відмітимо ще й доволі актуальні по сьогодні прояви недовіри або навіть страху до технічного прогресу – новозбудований технологічний міст як "бісівський винахід", що й так би мовити "підтвердила" раптова смерть шанованого городянина. Напіввигадана історія показує як міжособистісна довіра відображається або переростає у соціальну довіру необхідну для розбудови соціальних зв'язків та функціонуванні суспільства задля спільного блага.

Соціальна довіра – впевненість у надійності соціальних інститутів (економічних, політичних, освітніх, суспільних, релігійних тощо), яка ґрунтується на уявленні або знаннях про них і пов'язана зі здатністю прогнозувати, впливати та контролювати дії цього об'єкта [13].

Характер взаємозв'язків між інституціональною довірою та міжособистісною довірою може бути різним у різних країнах. Українське суспільство на сучасному етапі характеризується найбільшою довірою до звичайних людей, які живуть поряд, і доволі високою недовірою до державного апарату (чиновників), політичним партіям, судовій системі, про що йдеться у низці соціологічних досліджень[1].

На думку американського філософа, політичного економіста та публіциста Френсіса Фукуями (1952 р. н.), "довіра – це очікування, яке виникає у членів спільноти, що інші його члени будуть поводити себе більш-менш передбачувано, чесно і з увагою до потреб оточуючих, відповідно до деяких загальних норм. Деякі з цих норм відносяться до сфери "фундаментальних цінностей" (наприклад, до розуміння Бога або справедливості), проте в їх число входять і такі цілком світські речі, як професійні стандарти і корпоративні кодекси поведінки. Так, довіряючи

[1] Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020 р. соціологія) // Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. URL : https://cutt.ly/nfku5HB
Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.) // Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. URL : http://surl.li/kzeiw

лікарю і сподіваючись, що він не заподіє нам навмисної шкоди, ми розраховуємо на його вірність клятві Гіппократа і встановленим правилам медичної етики" [16, с. 22]. Таким чином, зростання рівня довіри у суспільстві виступає певним його ресурсом, ключовим елементом та основою соціального капіталу.[1] За Ф. Фукуямою соціальний капітал – "це певний потенціал суспільства або його частини, який виникає як результат наявності довіри між його членами. Він може бути втілений і в найменшому базовому соціальному колективі – сім'ї, і в найбільш великому колективі з можливих – нації, і у всіх колективах, які існують в проміжку між ними. Соціальний капітал відрізняється від інших форм людського капіталу тим, що зазвичай він створюється і передається за допомогою культурних механізмів – таких, як релігія, традиція, звичай" [16, с. 22]. Значення та роль довіри як у побудові стосунків та в суспільних та економічних процесах важко переоцінити: вона виступає одним з базових принципів сталих взаємовідносин на різних рівнях організації суспільства.

Довіра в освітньому процесі відіграє роль базової цінності у спілкуванні його учасників та може мати значний виховний потенціал. У роботі "Про покарання в дитячому віці" (1913 р.) український педагог Тимофій Григорович Лубенець (1855–1936) розповідає про випадок, який трапився у школі, де один з учнів виявився крадієм. Щойно призначений вчитель вирішив замість покарання довірити цьому учню видавати письмове приладдя, яке видавалося учням цієї школи безкоштовно. Обов'язок цей був вельми почесний і рішення вчителя стало несподіванкою, але виявилося правильним. Через рік цей хлопчик вже не лише завідував перами та іншим приладдям, а й також став шкільним скарбником [2, с. 192]. Заклади освіти можуть бути місцем, у якому формується здатність довіряти собі, іншим людям та світу загалом, тому завдання адміністрації школи як соціальної інституції полягає у створенні атмосфери відкритості, доброзичливості та довіри між усіма учасниками процесу, гарантуванні безпечного простору для спілкування. "Формування довірчих стосунків між учасниками освітнього процесу є цінним само по собі, адже, незважаючи на природний ризик розчаруватися у певній людині, атмосфера довіри гарантує учасникам освітнього процесу неодмінний внутрішній

[1] Соціальний капітал – поняття, введене П'єром Бурдьє у статті "Форми капіталу" для позначення соціальних зв'язків, які можуть виступати ресурсом отримання економічної вигоди.

розвиток, без якого будувати у майбутньому відкриті стосунки з іншими людьми є немислимим" [17].

Повага

Тлумачний словник української мови дає визначення поняття **поваги** як "почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні чиїх-небудь заслуг, високих позитивних якостей когось, чогось" [7, с. 631]. Віктор Аронович Малахов (1948 р. н.) – український філософ, етик, визначає **повагу** в етиці "як таке ставлення до людини, що реалізує на практиці (в певних діях, поведінкових актах, формах суб'єктивного відношення) визнання людської гідності" [3, с. 333]. Тож гідність та повага у світоглядному розумінні – це базові цінності, якими кожна людини наділена від народження. Звісно ми можемо поважати когось більше за певні заслуги, хтось може втратити повагу наприклад через свій ганебний вчинок, але базовий рівень поваги є в кожного незалежно від віку, статі, расової та культурної приналежності. Слід зазначити, що в багатьох традиційних культурах безумовною повагою користуються представники старшого покоління, як носії накопиченого роками досвіду. Якщо подивитися глибше, то досвід має бути не просто накопиченим, а й узагальненим, усвідомленим й відповідно передбачати наявність мудрості, яка й викликає в нас повагу. Але якщо розуміти, що мудрі вчинки не є виключно прерогативою похилих людей, і що на такі вчинки здатні також молоді особи (наприклад, нерідко ми бачимо прояви мудрості в дитячій поведінці), то відповідно наша повага фокусується, не на віці, а на зрілості самої людини. Зрілість означає певні здобутки, досягнення, особистісне зростання, духовний розвиток, які й викликають в нас повагу.

Поняття поваги доповнює поняття **пошани**, що "реалізує насамперед визнання особистих чеснот індивіда та його належності до певних спільнот" [4, с. 334]. Пошана в певній мірі є проявом, вираженням поваги. Ось як про це каже В. А. Малахов: "Повага як практична реалізація визнання людської гідності знаходить доповнення в пошані, що реалізує насамперед визнання особистих чеснот індивіда та його належності до певних спільнот. Цілком природно, що кожна людина прагне, щоб її не тільки поважали, а й шанували, однак цього вона ще має домогтися ціною власних зусиль. Утім, і повага у вузькому етичному значенні цього терміна також, звичайно, передбачає активність особистості, спрямовану на реалізацію нею потенціалу власної людяності" [3, с. 166]. Повага характеризує наше *ставлення* до

людини та самих себе (самоповага), а пошана – наші *дії* по відношенню до людини та самого себе: Згадаймо притаманний українській культурній традиції заклик до дії: “Шануймося!”.

Не слід плутати почуття поваги зі страхом. Досі можемо почути: “боїться – значить поважає”. Таке судження про повагу є хибним та шкідливим пережитком тоталітаризму. Деякі батьки досі вважають, що погрози або навіть фізичне покарання дітей, змушують дитину поважати їх або додають авторитету дорослим. Проте варто сказати, що будь-яке насильство є аморальним по своїй природі, й домашнє насильство не є виключенням. В таких випадках агресор своїми протиправними діями принижує людську гідність, а страх нищить повагу, любов та змушує жертву насильства імітувати прояви цих почуттів задля самозбереження і виживання. Моральний обов’язок не тільки вчителя, а й будь-якої людини не залишатися байдужими, протидіяти та запобігати насильству у щоденному житті. Якщо порівняти страх і повагу, стане зрозумілим, наскільки небезпечним є ототожнення цих понять: якщо страх має згубну дію на особистість, то повага виховує; страх зневірює у власних силах, повага – надає впевненості; страх несе в собі небезпеку для життя, повага ж навпаки – покращує та наповнює його.

Авторитет вчителя, побудований на повазі учнів, а не на страхові не тільки їх мотивує, заохочує та зацікавлює, а й практично вчить цінностям демократичного суспільства. Повага уможливлює спілкування та “передбачає насамперед відкрите та щире сприйняття іншої людини, розуміння факту її неповторності та непорушності її прав” [17]. З людиною, яка нас не поважає та не визнає людську гідність неможливо екологічно, безконфліктно та ефективно спілкуватися. Таке спілкування не приносить задоволення від самого процесу. Зворотна сторона поваги – зневага – “почуття презирства, байдужість до кого-, чого-небудь, відсутність турботи, піклування про когось, щось; навмисне приниження чиєї-небудь гідності” [6, с. 651]. Такі прояви зневаги є соціально неприйнятними в рамках морального спілкування. Повага передбачає визнання самоцінності іншої людини в її інакшості й самобутності, визнання право на самореалізацію за власним вільним вибором. Ще раз згадаймо про категоричний імператив І. Канта: “чини так, щоб ти завжди ставився до людства і у своїй особі, і в особі будь-кого іншого так само, як до цілі, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу”, який стверджує

чесноту поваги як до людей, так і до самого себе, робить її центром моральної парадигми.

Людина навчається повазі та шанобливому ставленню ще з дитинства, відтак надзвичайно важливо забезпечити належні умови, в яких формується особистість: батьки та найближче оточення мають проявляти повагу у своєму щоденному побуті, на рівні міжособистісного спілкування з дитиною та між собою, демонструвати її у своїх взаєминах з близькими та ширшим колом оточуючих людей. За таких умов у дитини формується самоповага, розуміння своєї цінності як людської істоти, яка із дорослішанням переростає у почуття власної гідності. Для вчителя відчувати повагу до вихованця є вкрай необхідним, бо саме повага лежить в основі здатності бачити людину таким, якою вона є, усвідомлювати її виняткову індивідуальність, відчувати зацікавленість в тому, щоб людина зростала й розкривала свою особистість [15, с. 56].

Дружба

Подруги,
Микола Пимоненко, XIX ст.

Дослідники, зокрема І. С. Кон, розрізняють два основні типи дружби: в основі першого покладено цінності, а другий базується на функціональності самої дружби. Прикладом першої моделі може слугувати виділення трьох видів дружби Арістотелем, які він описував у “Нікомаховій етиці”: 1) *утилітарна* (від лат. utilis – корисний), яка заснована на взаємовигідних стосунках, 2) *гедоністична* (від грец. ἡδονή – задоволення), яка заснована на емоційній прив’язаності до людини, спілкування з якою приносить задоволення, 3) *моральнісна* (довершена), коли дружать безкорисливо, заради блага самого партнера по дружбі. Перші два види дружби заради користі та задоволення характеризуються ненадійністю, такі стосунки можуть у будь-який час припинитися. Моральну або благу дружбу Арістотель вважав за

справжню “гідну” дружбу. Вона виникає, коли дві людини складають рівноправну угоду, щоб разом створити форму життя кращу за ту, на яку вони здатні поодинці, за таких умов можна досягти блага – самореалізації та щастя. Слід зазначити, що така дружба може виникати між доброчесними гідними людьми, які розвинули у собі відповідні чесноти, в тому числі душевний спокій, великодушність, щедрість, вірність. Для того щоб зрозуміти чи володіє людина цими якостями, необхідний час, тому “добрих друзів” не може бути багато. Блага дружба має силу, яка облагороджує.

Другий підхід виділяє форми дружби у рамках певної соціальної системи, відповідно на перший план виходять соціальні функції дружби (дружні стосунки можуть переплітатися із сімейними або службовими, ідеальні сімейні стосунки не замінять підлітку дружби з однолітками), її співвідношення з іншими суспільними інститутами (родинні зв’язки передбачають дружбу), а також власна рольова структура дружніх стосунків (добровільні або зобов’язальні, рівними чи нерівними тощо). Хоча обидва підходи доповнюють один одного, але у певному сенсі є протилежними перший виникає з потреб особистості, другий – з потреб соціальної системи. Прикладом другого можуть бути ***товаришування*** та ***приятелювання***.

В основі товаришуванні лежить групова приналежність (спільна робота, професія, навчання, служба в армії), сумісна діяльність, кооперація та взаємодопомога. Саме слово “товариш” походить від тюркського “tauar” – товар, майно, суфікс “иш” – спільник, супутник. Товаришами називали себе торговці, які возили товар із Середньої Азії до Центральної Європи. Революційного забарвлення слово набуло в період Французької революції (1789–1799), а офіційним звертанням стало у Радянському Союзі, через що втратило свою популярність у сучасному українському мовленні. Хоча, слід зазначити, Леся Українка та Іван Франко вживали слово “товариші”, “товариш”, “товаришка”. В будь-якому випадку в сучасному вживанні слово “товариш” має відтінок офіційності. Наразі звертання “товариш” витісняється звертанням “колега”, яке також означає людей, пов’язаних спільною діяльністю.

Слово “приятель” має свій смисловий відтінок та пов’язане з давньоіндійським “priyas”, тобто дорогий, милий, достойний та означає близького знайомого. Приятельські стосунки виникають у певній групі, наприклад, під час навчання та на роботі та характеризуються

мінімальною нестійкою симпатією та спільністю неістотних інтересів. Такі стосунки можуть бути доброзичливими та передбачають приязне спілкування переважно на загальні теми, взаємне надання послуг.

Тож, друг – це надійна людина, яка перевірена часом та вчинками, яка здатна розділити з вами, а ви з нею і радість, і горе. Товариш – переважно та людина, з якою ви маєте спільну діяльність, справу, і вас можуть об'єднувати як ділові, так і особисті стосунки, які проявляються у взаєморозумінні, симпатії, готовності допомогти один одному. Приятель – це той, з яким ви бачитеся час від часу, з яким приємно спілкуватися або просто погомоніти. Приятелювання та в більшій мірі товаришування в деяких випадках можуть стати підґрунтям для побудови дружніх стосунків. За визначенням М. Г. Тофтула, "Дружба на відміну від приятелювання і товаришування, ґрунтується на істотніших життєвих обставинах, спільності поглядів та інтересів, збігу життєвих цілей, уявлень про сенс життя, серйозній зацікавленості долею один одного і виявляється у взаємодопомозі, внутрішній близькості, прив'язаності, взаємній довірі, щирості, особистій симпатії, відвертості, безкорисливості, відданості і вірності, вимогливості і принциповості, в інтимному спілкуванні. Щоб стати друзями, недостатньо разом жити чи проводити багато часу один з одним. Дружба – це щось більше. Вона вимагає взаємної симпатії та індивідуального вибору. Обираючи друзів, людина стверджує власну ідентичність" [11, с. 122].

Ось що пише про дружбу сучасний норвезькій філософ Хельге Сваре (1960 р. н.) [5]. Не тільки друзі спонукають нас шукати нові шляхи або робити нові відкриття. Багато що нас надихає і спрямовує. Але є щось особливе в тому, як надихають нас друзі. Починаючи з кимось дружити ми поступово дізнаємося про інтереси нашого друга, про які ми навіть не здогадувалися. І хоча ми обираємо собі друзів зі схожими інтересами, в них можна виявити багато несподіваного. Дружба робить нас відкритими для незвіданого. Симпатія і прихильність, які ми відчуваємо до друга, розповсюджуються і на те, чим він цікавиться. Є велика вірогідність того, що нам може сподобатися аніме або рок-музика за умови, якщо цим захоплюється наш друг. Нам необхідно порівнювати себе з іншими, щоб краще зрозуміти себе, усвідомити свої особливості. У спілкуванні з іншими людьми змінюється не тільки наше сприйняття самих себе, ми дійсно змінюємося. Кожна людина пробуджує в мені щось, і це щось

змінюється від людини до людини. Боязкий друг може пробудити в мені здатність втішати або захищати, а друг азартний – бажання грати. Тому мистецтво дружби полягає і в тому, щоби бути чуйним до того, що дружба робить з тобою. Чи стаєш ти більш відкритим, сильним, щедрим, допитливим, хоробрим чи дружба ламає тебе. Якщо вірно останнє, то можливо, слід переоцінити такі стосунки.

Такий перетворювальний вплив дружби покладений в основу педагогіки партнерства. Вчитель може стати для дитини товаришем, а значить відкрити йому світ не тільки науки, а й людських стосунків. Василь Сухомлинський писав: “Якщо вчитель став другом дитини, якщо ця дружба осяяна благородним захопленням, поривом до чогось світлого, розумного, у серці дитини ніколи не з’явиться зло” [10, с. 174].

Любов

Венера і Марс, Паоло Веронезе, 1570 р.

Любов – це морально-естетична складова або форма відносин між людьми, яка виражається в особливому індивідуально-вибірковому ставленні до об’єкта любові, супроводжується духовно-чуттєвими переживаннями. Любов також виступає як важливе суспільне надбання як визначна гуманізуюча сила, здатна протистояти проявам агресії, зла та руйнування.

В цьому контексті можна згадати фільм Люка Бессона “П’ятий елемент” (1997). Місією головної героїні – інопланетної істоти, було врятувати Землю і людство від тотального знищення абсолютним злом. Проте у вирішальний момент вона задається питанням – навіщо рятувати людство, якщо воно є джерелом зла: нескінченних жорстоких війн, масових вбивств і геноциду. Головний герой переконує її, що людська цивілізація заслуговує отримати шанс на виживання, і саме завдяки існуванню любові в ній. За давньогрецькою міфологією коханим богині любові Афродити був бог

війни Арес. Тільки обійми Афродити могли стримати агресію та крутий норов Ареса. Тобто любов має силу протистояти смерті та злу. Вона виступає позитивною цінністю не тільки у суспільстві, міжособистісних стосунках людей, та є життєтворчим надбанням культури. Про зв'язок ероса і танатоса – любові і смерті – іспанський філософ XX ст. Мігель де Унамуно (1864–1936) говорив так: "Любов – це сестра, дочка і у той же час мати смерті, яка приходиться їй сестрою, матір'ю та дочкою. І тому в глибинах любові є глибини вічного відчаю, з яких виростають надія і розрада".

Тема любові є невичерпною та складною, що підтверджують численні художні твори та наукові дослідження. Давні греки розрізняли види любові за її характером та виділяли чотири основні її різновиди: ерос, філія, сторге, агапе та їх поєднання: людус, прагма, манія. ***Е́рос*** – статева любов, сильний еротичний потяг, любов-пристрасть та захоплення, що не виключає відданість та прихильність до об'єкта почуттів (в українській мові вона позначається словом "кохання", а за проявами ближче – до стану закоханості), характеризується ідеалізацією коханого чи коханої, ***філі́я*** – це більш спокійне почуття, схоже на симпатію, дружбу та приязнь між людьми, така любов безкорислива, вона також може бути до батьків, дітей та між друзями, ***сторге́*** – любов, в основі якої лежить турбота та ніжність, проявами сторге є сімейна любов, заснована на почутті обов'язку; ***агáпе*** – жертовна любов, духовне почуття, душевне ставлення до іншої людини, певною мірою навіть поклоніння перед іншим, такий вид любові найближчий до християнської жертовної безкорисливої любові, яка поєднує в собі милосердя, ніжність, відданість та в певній мірі пристрасть; ***лю́дус*** – любов-гра, любов-забавка, змагання або флірт, часто супроводжується азартом, бажанням заволодіти та отримати задоволення, така любов швидкоплинна та передбачає отримувати від партнера, а не віддавати; ***ма́нія*** – поєднання ероса та людуса – пристрасті та гри, це – любов-одержимість та залежність на грані божевілля, така любов сповнена стражданням, тривогою, контролем та є руйнівною для обох партнерів; ***пра́гма*** (від др.-грец. "діло, дія") – поєднання людусу та сторге, заснована на раціональності та розрахунку, передбачає корисливий інтерес, це коли партнери або сама людина приймає розумове рішення любити іншу, не беручи до уваги почуття, проявляючи довіру та піклування у стосунках.

Давньогрецький філософ Платон (427–347/348 до н. е.) багато приділяв уваги духовним, позачуттєвим істинам, безсмертній душі та моралі, яка має бути внутрішнім ядром людини, її духовною сутністю. Тому виникло невірне уявлення про відому “платонічну любов”, як дещо нефізіологічний потяг, одухотворене почуття. Насправді ж Платон у “Діалогах” пише саме про тілесну статеву любов. Він каже, що саме пристрасна любов необхідна для того, щоб відштовхнутися від матеріального та піднестися та осягнути духовні істини. Тут же він вустами героїні Діотими розповідає міф про андрогінів (дав.-грець. “чоловік” і “жінка”), які поєднували в собі ознаки обох статей. Вони були дуже сильні та зазіхнули на владу богів, тому були розділені на половинки, які прагнуть знову об’єднатися. Тобто любов – це основа принципу єдності. Арістотель (384–322 до н. е.) послідовник Платона для позначення любові використовує слово “філія” і традиційно воно перекладається як “дружба”. Арістотель у трактаті про політику згадує дружбу як необхідний зв’язок між людьми – громадянами міста, держави, і держава як інститут саме на такій любові-дружбі може функціонувати. Арістотель згадує такий феномен як любов до самого себе – так звану “філаутію”, яка позбавлена егоїстичності або нарцисизму. Він не вбачає у цій любові нічого поганого, вона не зможе підмінити любов до іншого, ці дві любові можуть співіснувати, що трансформується надалі у добре відому християнську заповідь: “Люби свого ближнього, як самого себе”.

Поцілунок, Всеволод Максимович, 1913 р.

Для християнства, яке прийшло на зміну античності розуміння любові притаманне саме у її духовно-жертовному безкорисливому значенні, яке знайшло втілення у грецькому агапе та християнському карітас. У всій своїй повноті християнське релігійне розуміння любові проявилося у посланні апостола Павла: “Любов довготерпить, любов милосердствує, не заздрить, любов не величається, не надимається, не поводиться нечемно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає

лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою, усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить! Ніколи любов не перестає! Хоч пророцтва й існують, та припиняться, хоч мови існують, замовкнуть, хоч існує знання, та скасується" (1 Кор. 13:4-8) [1, с. 1279]. Діяльнісний та визначальний для людини аспект любові влучно виразив український філософ, поет, педагог Григорій Савич Сковорода (1722–1794): "Любов виникає з любові; коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю".

Еріх Фромм (1900–1980) – американський філософ, соціолог, психолог у своїй книзі "Мистецтво любові" (1959 р.) доводить, що кохання – це мистецтво, якому треба вчитися. Любов за Фроммом – "це установка і орієнтація характеру, яка задає відношення людини до світу в цілому, а не тільки до конкретного об'єкта любові. Любов залежить від уміння і здатності любити, а не від наявності об'єкта любові" [15, с. 78]. Багато хто, коли думає про любов, має на увазі перш за все, щоб любили саме його, але доволі мало людей, які говорять про бажання дарувати любов іншому. Любов, яка воліє тільки брати і нічого не віддавати натомість, – це вже не любов, а егоїзм або симбіотична залежність від іншої людини. Відмітно, що у Е. Фромма свобода є підґрунтям та умовою любові. Він виокремлює п'ять елементів любові: віддача, турбота, відповідальність, повага, пізнання [15, с. 53].

Здатність любити включає опанування всіх цих елементів не залежно від об'єкту любові: коханої людини, самого себе, інших людей загалом тощо. Такий підхід до визначення любові розкриває її складність та багатогранність, а разом з тим унікальність.

В працях визначних педагогів ми зустрічаємо роздуми про любов вчителя до дітей. Педагогічна любов постає в центрі гуманістичної педагогіки, яка передбачає вільний вибір та орієнтацію на індивідуально-особистісні інтереси самої дитини. В розрізі педагогіки любов виступає як моральне почуття усвідомленої відданості та доброзичливості педагога до вихованця. Саме така любов є джерелом служіння інституту дитинства, а відповідно й людству в цілому.

Отже, спілкування є невід'ємною частиною нашого життя, а моральні цінності спілкування надають йому необхідного якісного наповнення. Толерантність, співчуття, турбота, довіра, повага зміцнюють міжособистісні стосунки, наповнюють спілкування сенсом, виступають соціальним ресурсом для суспільства. Навчально-виховний вплив спотворюються та унеможливлюються, коли він не наповнений

моральними цінностями спілкування. Одним з важливих завдань закладів освіти відтворити такі умови для всіх учасників освітнього процесу, де б людські моральні цінності спілкування були б й ціллю й засобом одночасно.

Література:

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Київ : Українське біблійне товариство. 1991. 1375 с.

2. Лубенець Т. Про покарання в дитячому віці й шкільну дисципліну. Хрестоматія з української педагогіки : навчально-методичний посібник / упоряд. О. С. Березюк, О. М. Власенко ; за ред. О. С. Березюк, О. М. Власенко. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. 338 с.

3. Малахов В. Етика: Курс лекцій : навч. посібник. Київ : Либідь, 2004. 384 с.

4. Мовчан В. С. Етика. Навчальний посібник. Київ : Знання, 2007. 483 с.

5. Сваре Х. Философия дружбы / пер. с норв. И. Вороновой. Москва : Прогресс-Традиция, 2010. 265 с.

6. Словник української мови : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол. : І. К. Білодід (голова) [та ін.] [АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні] ; редкол. : І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970 - 1980. / Т. 3 : П-Поїти / ред. тому: Г. М. Гнатюк, Т. К. Черторизька. 1972. 744 с.

7. Словник української мови : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол. : І. К. Білодід (голова) [та ін.] [АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні] ; редкол. : І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970-1980. / Т. 6 : П-Поїти / ред. тому : А. В. Лагутіна, К. В. Ленець. 1975. 832 с.

8. Словник української мови : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол. : І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970 - 1980 / Т. 9 : С / ред. тому : І. С. Назарова [та ін.]. 1978. 916 с.

9. Словник української мови : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол. : І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970 – 1980 /Т. 10 : Т-Ф / ред. тому : А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. 1979. 658 с.

10. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п’яти томах. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 3. 670 с.

11. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики : Словник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с. URL : http://eprints.zu.edu.ua/1178’3 /1/%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BAa-1.pdf (дата звернення: 07.03.2023).

12. Уолцер М. Про толерантність. Харків, 2003. С. 20-25. URL : http://litopys.org.ua/waltzer/wal03.htm

13. Урсуленко К. В. Довіра соціальна / Енциклопедія сучасної України. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=20476http://esu.com.ua/search_ articles.php?id=20476 (дата звернення 29.04.2023 р.). – Назва з екрану.

14. Фромм Е. Мистецтво любові / пер. з англ. В. Кучменко. Харків : Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2017. 192 с.

15. Фукуяма Ф. Довіра: соціальні добродії і шлях до розквіту. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення) : навч. посібник / за ред. акад. НАН України. Л. В. Губерського, уклад. Л. В. Губерський, А. О. Приятельчук, І. В. Бойченко та ін. Київ : Знання. 2009. С. 538-548.

16. Ціннісні орієнтири нової української школи. URL : https://mon.gov.ua /storage/app/media/Serpneva%20conferentcia/2019/Presentasia-Roman-Stesichin.pdf. (дата звернення 29.04.2023 р.)

17. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

Завдання та запитання до теми:

1. Чи є місце толерантності у дружніх стосунках? Обґрунтуйте.
2. Що таке толерантність? Наведіть приклади толерантної поведінки.
3. Розкрийте взаємозв'язок толерантності та інклюзії.
4. Поміркуйте, чому Чарльз Дарвін вважав, що симпатія – найсильніший інстинкт людської натури?
5. Розкрийте роль співчуття у педагогічній професії.
6. Які види довіри Ви знаєте? Наведіть приклади.
7. Розкрийте роль довіри у формуванні соціального капіталу.
8. Поясніть, як ви розумієте вислів Х. Сваре: "Дружба – це те, що трапляється". Яким чином ця думка співвідноситься із однією головних характеристик дружби – вільним вибором?
9. Охарактеризуйте типи любові у давньогрецькій культурі. Які з них є пріоритетними, на вашу дума, у педагогічному колективі?
10. Проаналізуйте народну мудрість "Стався до людини як до вогню", використовуючи отримані знання про моральні цінності спілкування.

Тестові завдання:

1. Етика ненасильства передбачає:
   а) заперечення воєнного конфлікту;
   б) пасивне сприйняття агресії ;
   г) вирішення різного роду конфліктів шляхом застосування морально допустимих методів.

2. Золоте правило моральності в першу чергу вчить:
   а) бути найкращим;
   в) ставити себе на місце інших;
   г) помста має бути співрозмірна злочину.

3. Світоглядний принцип, який ґрунтується на переконанні, що людина є найвищою суспільною цінністю, на впевненості в здатності людини до необмеженого розвитку і самореалізації всіх її сутнісних сил, здібностей і талантів – це:
   а) гуманізм;
   б) альтруїзм;
   в) антропоцентризм.

4. Толерантність, в першу чергу, означає:
   а) терпіти або витримувати інших такими, якими вони є;
   б) бути чемним;
   в) любити ворогів.

5. Виберіть відповідь, що доповнює визначення: "… – означає повагу, прийняття та правильне розуміння багатої різноманітності культур нашого світу, наших форм самовираження та способів вияву людської індивідуальності".
   а) толерантність;
   б) дружба;
   в) співчуття.

6. Певний ступінь поваги:
   а) необхідно заслужити;
   б) має бути гарантований кожній людині;
   в) має бути лише по відношенню до себе.

7. Арістотель виділяв три види дружби:
   а) утилітарна, вигідна, найкраща;
   б) заради друга, заради себе, заради інших;
   в) утилітарна, гедоністична, досконала.

8. У давній Греції жертовну, духовну любов називали:
   а) філіа;
   б) сторге;
   в) агапе;
   г) ерос.

9. Дружба історично позначала стосунки між:
   а) закоханими;
   б) сусідами;
   в) співробітниками;
   г) однолітками, які разом проходили ініціацію.

10. Товариські стосунки пов’язані з:
    а) тимчасовими та несуттєвими спільними інтересами;
    б) спільною діяльністю;
    в) родинними зв’язками.

11. Духовна цінність, система знань і переконань, почуттів і навичок, норм і відносин, інтересів і потреб, єдність культурно-морального досвіду, безпосередньої діяльності та поведінки, спрямованої на самореалізацію, навчання і виховання особистості учня – це:
    а) основне завдання педагога;
    б) стиль педагогічного спілкування;
    в) моральна культура педагога.

Ключ: 1 г, 2 а, 3 а, 4 а, 5 а, 6 б, 7 в, 8 в, 9 г, 10 б, 11 в.

Навчальне видання

Е Т И К А

Навчальний посібник для педагогів

За редакцією
доктора філософських наук, професора, заслуженого працівника культури України
Андрущенко Тетяни Іванівни.

Авторський колектив: С. В. Скрипнікова, кандидат філософських наук, доцент; **О. Ф. Коннов**, кандидат філософських наук, доцент; **Н. О. Савранська**, кандидат філософських наук, доцент; **О. П. Магеря**, кандидат філософських наук, доцент; **К. М. Покотило**, кандидат філософських наук, доцент; **Т. Ю. Шульга**, старший викладач; **Ю. Ю. Корнійчук**, кандидат філософських наук, доцент; **А. Е. Дробович**, кандидат філософських наук, доцент; **І. В. Овчаренко**, кандидат філософських наук, доцент

На обкладинці:
Федір Кричевський Триптих "Життя", 1925-1927. Центральна частина: "Сім'я", Полотно, темпера. Національний художній музей України.
Федір Кричевський Триптих "Життя", 1925-1927. Ліва частина: "Любов", Полотно, темпера. Національний художній музей України.
Федір Кричевський Триптих "Життя",1925-1927. Права частина: "Повернення", Полотно, темпера. Національний художній музей України.

Email: kee_fop@udu.edu.ua

Технічне редагування та верстка - Т. Меркулова, К. Рибалко
Художнє оформлення - О. Гордашевська
Ідея оформлення та підбір ілюстрацій - С. Скрипнікова, Т. Шульга

Підписано до друку 27 *червня* 2023 р.
Формат 60х84/16. Папір офісний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. др. арк. 31,87. Об.-вид. арк. 26,26.
Наклад 300 прим. Зам № 198
Віддруковано з оригіналів

Видавництво
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002 (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова (044) 239-30-26